

דיון בחוג המתרגמים

היחס בין מקור לתרגום על פי משלב לשוני – דיון על בסיס הרומן "היהודי היפה" (اليهودي الحالي)

מאת: עלי אלמקרי

תרגום: יהודה שנהב-שהרבני

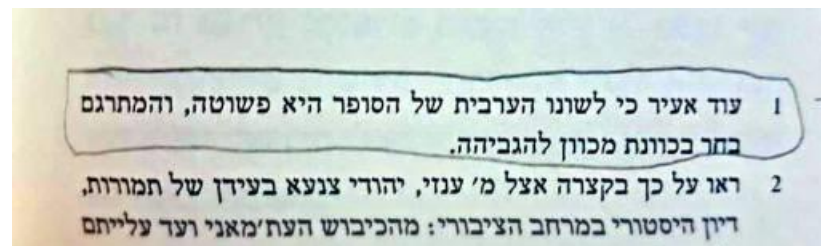
עריכת התרגום: מייסלון דלאשה

אחרית דבר: מנשה ענזי

הרומן היהודי היפה מגולל סיפור אהבה בין יהודי למוסלמית על רקע התסיסה המשיחית-שבתאית בתימן של המאה השבע-עשרה. הציר המרכזי ברומן הוא סיפור אהבתם של סאלם היהודי ופאטמה המוסלמית, והקושי של השניים לממש את אהבתם בגלל הבדלי דת והיררכיה תרבותית (בתקופה שבה מתרחשת העלילה נחשבו המוסלמים לבעלי מעמד חברתי גבוה ואילו היהודים היו במעמד נמוך). בסופו של דבר מתחתנים השניים והופכים להורים לבן, אך לא מצליחים למצוא את דרכם בעולם. אף אחת מן הקהילות לא מקבלת אותם באמת כחלק ממנה, והם נותרים זרים. העלילה מתרחשת כאמור במאה השבע-עשרה ולכן הרקע הוא רקע היסטורי, אך מעצם הדבר שהרומן נכתב בידי סופר בן ימינו יש בו אמירה פוליטית עכשווית. לצד המסר הזה, שהנישואים הבין-עדתיים הם עניין מורכב וכמעט חסר סיכוי, עוטף המחבר את גיבוריו בחמלה אנושית נוגעת ללב.

ירין כץ, שכתב ביקורת על הספר, נדרש בסיומה לעניין התרגום:

יש עניין אחד סביב הערת שוליים שרציתי להתייחס אליו. כשהגעתי לאחרית הדבר של ד"ר מנשה ענזי, גיליתי הערת שוליים שזו לשונה:

* הדיון התקיים בהובלת חברת החוג וחוקרת התרגום ד"ר הודא אבו מוך.

אני מודה שההערה הזו קצת הוציאה לי את הרוח מהמפרשים, כיוון שחלק מהנאת הקריאה בספר הזה מבחינתי, הייתה קשורה גם בהנאה מהשפה – שאמנם הייתה רחוקה מהמקור בעצם העובדה שקראתי תרגום, אבל דימיתי לי שכך היה נשמע הספר גם בערבית תימנית. לכן ההערה הזאת ערערה אותי במידה מסוימת. כתבתי סטטוס בנושא בפייסבוק, ולצד התגובות שחשו כמוני אל מול ההערה, היו גם כמה מתרגמים שאמרו כי ייתכן שכדי להעביר באופן מהימן את הספר לעברית יש דווקא צורך להגביה את השפה. יכול מאוד להיות שאכן כך הדבר, ואני לא מתכוון לפקפק בשיקולי התרגום של יהודה שנהב-שהרבני, שוודאי בקיא במלאכה יותר ממני, אבל אני רק יכול להצביע על כך שההערה הזו, ללא הסברים ודיון אודותיה, השאירה אותי עם טעם חמוץ-מריר מהספר.¹

בתרעומת שהביע על ההגבהה הלשונית ברומן נגע המבקר בסוגיה חשובה באשר ליחס בין המקור לתרגום. נקודת הפתיחה של הדיון היא כי לשון הרומן אינה עשויה מקשה אחת: יש בו לשון ספרותית, לשון מדוברת תימנית ולשון מדוברת יהודית-תימנית. חשוב לציין כי לערבית המדוברת אין כללי כתיבה, וקיימת מחלוקת חריפה בשאלה אם צריך וניתן לכתוב בערבית מדוברת, ואם יש בין השפה הספרותית למדוברת קשר היררכי, כמו שנהוג לחשוב. לא מעט חוקרים טוענים שאלה שפות שונות, שהתארגנו במהלך השנים במבנה היררכי בשל סיבות מעמדיות, מגדריות ואחרות. משום כך אי-אפשר לטעון לשפת מקור יציבה, שכן הערבוב הזה יוצר הפרעות עם משלב לשוני משתנה. הפער הזה, המכונה דיגלוסיה, לא קיים כמעט בעברית, שבה אין קונבנציות ללשון מדוברת. בעבר השתמשו בארמית לתרגום מערבית מדוברת, ובתרגום הכללי השתמשו בשיבוש ובקיצור הברות, כמו למשל בהקלברי פין.

הדיון התמקד בנושא הלשון והמשלב הלשוני, הן במקור והן בתרגום. בערבית, הרומן נמסר ברובו בפוצחא (ערבית ספרותית). בנקודה זו יש להבהיר כי הערבית הספרותית היא לשון הסטנדרט – הלשון התקנית, ואינה בהכרח לשון מליצית או גבוהה. לצד זאת ניתן למצוא ברומן דיאלוגים שנכתבו בלהג התימני המדובר. קוראי הערבית יכולים להבחין בניואנסים הלשוניים ובשינויי קוד (code switching) בין הערבית הספרותית הקלאסית לערבית המדוברת; אך כיצד ניתן לתרגם את ההבדלים הדקים והעדינים הללו לעברית? אין ספק שיש כאן אתגר גדול למתרגם.

מתרגם הספר, יהודה שנהב-שהרבני, השתדל על פי רוב להישאר נאמן להבחנות המקוריות בין המשלבים. הרעיון, על פי עדותו, היה לוותר על שפת מקור יציבה ובמקום זאת לשחזר בעדינות משהו מן השפה המליצית של היהודים התימנים, כפי שהיא ניכרת במסמכים היסטוריים מן התקופה. במקרים אחדים הוא בחר לעשות שימוש בלשון תני"כית כדי להבדיל מעט בין המשלבים, ובמקרים אחרים בחר בהאחזה סגנונית – לא לתרגם על פי המשלבים השונים שננקטו במקור אלא להעביר לעברית כמשלב אחד. כפי שיוצג בהמשך, היו גם מקרים שבהם הוא נקט הגבהה לשונית במקום לשון הדיבור המופיעה במקור.

רבים מן המתרגמים שהשתתפו בדיון תלו את הבעייתיות של תרגום מן הערבית המדוברת לעברית בכך שבעברית אין מגוון כה רב של משלבים לשוניים ודיאלקטים כמו בערבית. במקרים אלו תמיד הולך לאיבוד משהו בתרגום, בייחוד מפני שאלה מעידים על מעמד, שיוך עדתי, מיקום גיאוגרפי, השכלה, ומגדר. כל המטען הלשוני הזה אינו מאפשר לעבור בקלות משפה לשפה. כך לדוגמה, כבר בכותרת הרומן "אליהודי

¹ <http://tinyurl.com/ydeon33v>

אלחאלי" ניכר צורך ברור ברגישות לשפה המדוברת. בערבית הספרותית משמעות המילים "היהודי הנוכחי", אולם אוזנו הרגישה של המתרגם קלטה שהמחבר כיוון למשמעות הקיימת רק במדוברת, ורק בדיאלקט התימני – "היהודי היפה".

מקובל להניח שהערבית המדוברת מחייבת הורדת משלב, אך פעמים רבות הנחה זו כלל איננה נכונה. לדוגמה, את הטקסטים של אדהם עאדל, משורר עיראקי שכתב שירה מורכבת בערבית מדוברת עיראקית, יש לתרגם לעברית לא במשלב נמוך אלא במשלב גבוה יחסית, או לפחות במשלב הדומה למשלב שהיינו מתרגמים ערבית ספרותית.

דוגמה מרתקת אחרת היא האתגר לתרגם את המילה "זנאר" (زَنَار). עד לשלב מסוים בספר התאים לעלילה התרגום "חגורה". אולם בשלב מסוים החלה מילה זו לשמש במונח אחר והיה ברור שאין הכוונה לחגורה (כשהגיבור היה צריך "לגזור את הזנאר"). המשמעות הוורנקולרית של המושג לא הייתה ברורה אך התחושה הייתה שמדובר בפריט לבוש יהודי, אולי בציציות. עורכת התרגום סיפרה שמן הטקסט עלתה ההרגשה כאילו נגזר משהו **מתוך הגוף של סאלם**. ואכן, לאחר חיפוש אינטנסיבי באינטרנט (כלי שסייע רבות למציאת מונחים בערבית המדוברת), היא מצאה בצ'אטים התכתבויות שהכילו את המילה זנאר במשמעות של "פאות לחיים".

בהמשך לדוגמה זו התרחב הדיון אל השאלה כיצד מתמודדים עם האתגר לתרגם פסקה שנכתבה בערבית ספרותית אך מכילה גם מילים או משפטים במדוברת. הוצעו כמה דרכי התמודדות, למשל כתיבתה באותיות האל"ף-בי"ת של שפת היעד, כלומר בתעתיק. הוצע גם להבהיר – אם בגוף הטקסט ואם בהערת שוליים – שהמשפט המסוים נמסר במקור בערבית מדוברת, או שלמילה המסוימת במקור יש משמעות אחת במדוברת ואחרת בספרותית, וכן הלאה. אופציה נוספת שהוצעה הייתה להוסיף לתרגום אמירה מפורשת, לדוגמה, "אמר ח'אלד בלהג התימני המחוספס".

כפי שצוין לעיל, בתרגומים ישנים יותר, דוגמת אלה של מנחם קפליוק, נהגו לייצג את המשלב הנמוך בארמית. מטרת השימוש בארמית הייתה לעשות הזרה ולעורר בקורא תחושה שהוא קורא בשפה מרוחקת – בדומה לתחושה שמתעוררת כאשר המתרגם בוחר להשאיר בטקסט מילים משפת המקור. עם זאת אל לנו לשכוח כי בפוליטיקה של השפות, פעולה זו נושאת עמה מחיר של אוריינטליזם וניכוס.

בדיון נשמעה שוב ושוב הטענה כי משימת התרגום של טקסט מרובה-משלבים משפה לשפה – בוודאי מערבית לעברית – היא לעתים בלתי אפשרית, בשל ריבוי הווריאנטים והרבדים בשפה הערבית לעומת העברית.

הדיון על משלבי השפה מבוסס על הנחת המוצא שהן העמדה של המתרגם והן הטקסט עצמו נמצאים בתנועה מתמדת; השפות בתנועה, ההיסטוריה בתנועה, המתרגמים בתנועה, וכל זה מחזק את התפיסה שיש דברים שקשה לתרגם ויש למצוא להם פתרון יצירתי כזה או אחר. בהמשך להתמודדויות שהוצגו לעיל, עלתה התמודדות מעניינת נוספת והיא שימוש במטא-שפה, מטא-ספרות. למשל, אליאס חירי כותב: "נכנס לבר, יצא, עישן", ולפתע הוא מבהיר: "אגב, רימה היא היחידה ברומן הזה שלא גרה ברחוב כך וכך...". בדיון התייחסנו לכך כ"בבושקות של מטא", שנכתבות בכוונה כדי ליצור הפרעות בשפה. ולגבי תופעה זו, הרי שלהפרעות בשפה אין משלבים, אלא הן חייבות להישאר כהפרעה.

הקרבה בין התחביר העברי לתחביר הערבי גם היא מזמנת למתרגם שלל אתגרים, בעיקר בתרגום משלבים. כך למשל, טקסט שנכתב בערבית ספרותית ונשמע שוטף ויומיומי, אם יתורגם לעברית באופן מילולי

יחסית ובתחביר דומה יישמע כמשלב גבוה (כמו במשפט "הלך הילד אל החנות"). כמו כן נעשתה בדיון הבחנה בין סלנג לבין ערבית מדוברת.

עניין אחרון שעלה בדיון אינו קשור לתרגום אלא לבחירות הלשוניות שעשה המחבר. נטען כי הרומן לוקה באנכרוניזם חריף בשל העובדה שנכתב בידי סופר ערבי בן זמננו, שאינו מכיר את השפה המדוברת של היהודים כפי שמכיר אותה המתרגם.

לסיכום הדיון אמרה ד"ר הודא אבו מוך כי אכן יש הגבהה לשונית בתרגום הרומן "היהודי היפה", כמו בטקסטים ספרותיים אחרים. עם זאת, הדבר נעשה במשורה ובהתאם לצורך.